

УДК 94(560):28-463](477.7)"15"
https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.07

А. Макаревич, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

ОСОБЛИВОСТІ ОСМАНСЬКОГО ВАКФУ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У XVI СТОЛІТТІ

Досліджено особливості функціонування османського вакфу на території Північного Причорномор'я після завоювання цього регіону османцями. Показано характерні риси забудови міст османцями, у якій було відображено надбання ісламо-османської цивілізації. Визначено, що одним із важливих феноменів, які було принесено османами на цю територію, був вакф. З'ясовано головні економічні, соціальні та культурні причини появи вакфів у зазначеному регіоні. Проаналізовано вплив вакфів на життя північного узбережжя Чорного моря. Розглянуто основні центри розбудови вакфів на основі писемних джерел і результатів археологічних розкопок. Визначено особливості функціонування вакфу на землях Північного Причорномор'я. Акцентовано, що вакфи стали елементом "м'якої" політики ісламізації і колонізації цієї території.

Ключові слова: Османська імперія, вакф, Північне Причорномор'я.

Вакф – мусульманський інститут, що означає передачу майна із благодійною метою на користь суспільства. Від часу своєї появи на території Аравії приблизно у VIII ст., він постійно переживав низку трансформацій. Особливих видозмін вакф зазнав в Османській імперії. Причин тому було кілька. По-перше, Османи, під владою яких перебували представники різних етнічних спільнот і релігій, потребували інструментів їх примирення між собою. По-друге, багатонаціональна держава мала піклуватися про інтереси всього населення у зручний для себе спосіб. По-третє, після завоювання нових територій османці мали швидко інкорпорувати їх у свою політичну систему. Цим потребам відповідав вакф, який було перетворено в Османській імперії на потужний соціально-економічний інститут. Завдяки йому держава вела політику зниження градусу напруги в поліетнічному та поліконфесійному суспільстві. Упродовж XVI ст. османці активно займалися розширенням кордонів імперії. Одним із напрямів завойовницької політики були землі північного чорноморського узбережжя. Внаслідок завоювань на цій території було принесено різні феномени османської культури, важливе місце серед яких належить вакфам.

Дослідженням вакфів на території сучасної України займалися археологи Світлана Біляєва, Олена Фіалко, Ірина Карашевич, а також турецькі історики Хамза Келеш і Мустафа Ишик. Українські археологи досліджують фортеці Північного Причорномор'я, які є важливими тюркськими цивілізаційними осередками на території України, а отже, є частиною "нашої історії і джерелом інфільтрації елементів культури та традицій" [5, с. 212]. У студіях Світлани Біляєвої йдеться про три етапи українсько-османських відносин. XVI ст., яке цікавить нас у цьому дослідженні, автор відносить до першого етапу. Характерними рисами цього періоду С. Біляєва називає становлення та розвиток торгово-економічних стосунків завдяки найбільшим портам Чорноморського узбережжя та відзначає загрозу козацтва для османців, а також "початки протурецької орієнтації" української еліти із 50-х рр. XVI ст. [5, с. 259–260]. Світлана Біляєва наголошує, що перший період експансії Османської імперії на територію Північного Причорномор'я і Приазов'я у другій половині XV – першій чверті XVI ст. пов'язаний із розбудовою інфраструктури, що притаманна мусульманським містам [4, с. 119]. Болгарський історик Марія Стайнова розглядала проблему "створення вакфів і вакфових комплексів у великих військово-адміністративних і стратегічно важливих поселеннях" [7, с. 85–86]. У її дослідженнях показано вплив вакфів на процеси колонізації й ісламізації завойованих територій Болгарії. Результати досліджень болгарських істориків є для нас важливими, оскільки вони висвітлюють роботу вакфових комплексів на завойованих тери-

торіях. Оскільки османські вакфи існували на території сучасної України, то ми можемо проаналізувати аналогічні процеси, які відбувались як на землях Болгарії, так і на землях України. Мало дослідженими залишаються питання особливостей функціонування вакфів на території Північного Причорномор'я, мета їхнього заснування, на чому і буде зосереджено увагу в цій статті.

Завоювання османцями Константинополя в 1453 р. відкрило їм дорогу до Європи, а разом із тим до західного і північного берегів Чорного моря. Це означало розширення торговельних шляхів, освоєння нових територій. Амбіції османських султанів розширити кордони імперії зростали із приходом до влади кожного нового володаря. Тож розширенням територіальних меж Османської імперії, зокрема на північ від Стамбулу, активно займалися нащадки Мегмеда II Фатіха (1444–1446, 1451–1481) – Баязид II (1481–1512), Селім I (1512–1520) і Сулейман Кануні (1520–1566). Соціально-економічні та політичні переваги виходу до чорноморського узбережжя завжди представляли особливий інтерес для османців, які бажали перетворити Чорне море на своє "внутрішнє озеро". Попри те, що Мегмед Завойовник вважався володарем Середземного і Чорного морів, останнє остаточно увійшло до складу Османської імперії на початку XVI ст. Але завоювання земель північного чорноморського узбережжя розпочалося із кінця XV ст. У 1484 р. Баязид II підкорив Кілію, а за ним Аккерман.

На початку XVI ст. до складу Османської імперії увійшли території Північного Причорномор'я і Приазов'я. Названі регіони було включено у бейлербейлік Румелія, центр якого був у м. Едірне [5, с. 210]. У 1538 р. було утворено Аккерманський санджак, до складу якого увійшли Кілія, Буджак, Тигина, Очаків. У другій половині XVI ст. було створено бейлербейлик Озю із центром в Очаківі (у 1569 було введено податковий кодекс Очаківського порту), а також бейлербейлик Азов [3, с. 97]. Перший бейлербейлик охоплював санджаки Північного Причорномор'я, а другий – санджаки азовського узбережжя [7, с. 196]. Цей регіон був для османців можливістю розвивати торгово-економічну діяльність, збагачувати османські міста за рахунок додаткових прибутків від торговельних операцій, а також забезпечувати своє населення продуктами харчування і товарами [4, с. 119]. У XVI – на початку XVII ст. Кафа, Кілія, Аккерман були важливими портами Османської імперії, які забезпечували основний потік торговельних шляхів регіону [1, с. 349]. Із цієї причини вже перший період експансії Османської імперії на територію Північного Причорномор'я у другій половині XV – першій чверті XVI ст. був пов'язаний із розбудовою інфраструктури, притаманної мусульманським містам [4, с. 119].

Тож наприкінці XV – на початку XVI ст. османці здобули контроль над Ізмаїлом, Кілією, Татарбунарами, Аккерманом. Потрібно наголосити, що ці міста мали стратегічне значення для Османської імперії, у контролі яких вони відчували особливу потребу. Ізмаїл, Кілія, Аккерман були важливими осередками торгівлі, адже мали виходи до моря. Писемні згадки разом із результатами археологічних розкопок свідчать про активну забудову цих місць. Окрім фортець, османці будували помешкання, мечеті, хамами, школи, лавки, кервансараї. Навіть на території невеликої фортеці в Татарбунарах було побудовано мечеть, комору і житла [5, с. 213]. Щодо міста Ізмаїл, то мандрівник Евлія Челебі повідомив таке: "Зараз цей прекрасний порт є вакфом Мекки і Медини. За встановленим записом і традиційним визначенням він є вільним вакфом Аглага" [8, с. 31]. Вакфи Мекки та Медини – двох священних міст – означали позицію Османської династії як такої, що захищає Іслам. Очевидно, що таке високе ім'я – вакф Мекки і Медини – надали місцю особливого призначення.

Потрібно також зазначити, що населення на території північного Причорномор'я, як і всієї Османської імперії, було поліетнічним і поліконфесійним. Окрім мусульман, тут проживали греки, вірмени і євреї [5, с. 213]. Таке етнічне розмаїття на одній території містило для османців додаткові ризики повстань, які могли виникнути в разі конфліктів і невдоволень у суспільстві. Тож інститут здійснення благодійності для всього населення був особливо актуальним. Важливо зазначити, що Османська імперія була першою мусульманською державою, на території якої проживало настільки етнічно і релігійно строкате населення. Оскільки в Корані і Хадисах немає вказівок щодо механізмів урегулювання соціальних суперечностей усередині поліетнічної держави, то вакф став надзвичайно зручним інструментом для залагодження суспільних негараздів. Якщо коранічний закят (один із п'яти стовпів Ісламу, щорічна милостиня, яку має віддавати правовірний мусульманин раз на рік) дозволяє виплачувати милостиню лише на користь мусульман, то вакф є абсолютно законним ісламським інститутом, який не забороняє благодійність щодо немусульман. Тож османські правителі, які підтримували політику заснування вакфів, не порушували закони шариату, а також діяли в інтересах своєї держави. Для забезпечення потреб усього населення, незважаючи на його релігійну й етнічну приналежність, у містах північного берега Чорного моря будували вакфи.

Вакфи також будували для поживлення соціально-економічного життя віддалених районів. Ці комплекси потім ставали центрами нових поселень. Вакфи були поштовхом до поширення культурної спадщини ісламської цивілізації. Часто ініціатива будівництва мечеті, медресе, хамамів, бібліотек тощо йшла від приватних осіб. Наприклад, місто Едірне розбудовували представники вищих ешелонів влади (наприклад губернатори провінції) і міської інтелігенції [9, с. 36]. Поширення вакфів територією Північного Причорномор'я свідчить також про далекоглядні плани османців щодо цих земель. Здійснивши свій давній задум, вони не розглядали ці території як тимчасовий трофей і не бажали відмовлятися від нього. Османці, скеровані потребою швидкого освоєння новозавойованих земель, використовували вакфи для "горизонтальної мобільності" населення, тобто, переміщення людей по території Османської імперії. Заснування вакфів довгий час було основним інструментом захоплення переселення на нові місця, оскільки завдяки ним будувались об'єкти не лише для задоволення потреб нужденних, а й усієї громади. Від-

далені регіони забезпечували транспортними шляхами, мостами, площами для ведення торгівлі тощо.

За свідченнями Евлії Челебі в Ізмаїлі була "одна лавка [...] нараховано близько восьмиста лавок" [8, с. 32]. У Кілії "всього 17 міхрабів і ще одна велика соборна мечеть, що розміщувалася біля ринку, має багато прихожан. Будівля цієї мечеті, простора і тендітна, прекрасно оздоблена" [8, с. 158], а також "багато початкових шкіл. У торгових рядах на березі річки є лазня, яка вкрита свинцем. Навколо немає такої світлої і прекрасної будівлі. Є п'ятсот лавок, у яких є представники всіляких цехів. Є також караван-сараї для купців" [8, с. 158]. Завдяки вакфам, які ставали соціально-економічним центром життя, розбудовувалися міста і поліпшувалася стан матеріального забезпечення населення. Інформація із джерел засвідчує, що біля мечеті і лазень будувались торгові ряди і лавки. Для забезпечення їхньої діяльності була потреба у великому штаті працівників. Традиційно в документи вакфіє, які регулювали роботу вакфів, вписували розмір заробітної платні кожного робітника. Невплата коштів була прямим порушенням, що контролювалося наглядачами.

Можна стверджувати, що інфраструктура Північного Причорномор'я хоча б частково була сформована завдяки вакфам. Дані археологічних досліджень на території Аккерману свідчать, що на початку XVI ст. тут було побудовано мечеть і хамам для здійснення ритуалу омовіння перед молитвою в мечеті [5, с. 213]. Потрібно зауважити, що будівля хамаму в Аккермані була зведена за всіма канонами, характерними для лазень Османської імперії. Хамам складався із трьох приміщень, а саме: передпокою, отоплювальної частини та безпосередньо самого відділення лазні [2, с. 32]. Під час зведення лазні було побудовано систему водопостачання та каналізації з ділянкою для водовідведення [5, с. 215]. Евлія Челебі описує житлову частину Аккермана таким чином: "З мечетей прекрасна мечеть султана Баязида, старовинна і проста на вигляд. Мечеть хана Менглі-Гірея, мечеть Ваїз-джамі, мечеть султана Селіма хана – все це великі пожертви татарських ханів [на користь вакфу]. У сімнадцяти місцях є початкові школи, і до слова, прекрасна школа, яка розміщена в торговельних рядах" [8, с. 38].

Уривок із записок Евлії Челебі свідчить про існування вакфу Селіма I в Аккермані, що також підтверджується й іншими джерелами. За даними муфассал дефтері санджаку Аккерман і Сілістрія, а також евкаф дефтері того ж санджаку, встановлено, що річний дохід вакфу Селіма I в Аккермані становив 299 тис. 397 акче, який він отримував із вісімдесяти семи сіл, тридцяти семи менших сіл, які називали кишлак, трьох чіфтліків і двох хамамів [11, с. 182–185]. За час правління султана Баязида II, Селіма I, Сулеймана Кануні, тобто впродовж XVI ст., в Аккермані було побудовано фортецю, мечеті, постійні двори для купців, лазні, школи. Ці установи функціонували завдяки великому вакфу султана Явуза Селіма I. Також населення могло користуватися низкою безкоштовних послуг, які надавав цей вакф. На думку турецького дослідника Гамзи Келеша, завдяки вакфам турки-кочовики, які жили на півночі Чорного моря (кипчаки, печеніги, огузи), змішались із прийшлими з Анатолії юрюками, перейшли до осілого способу життя й отуреччили Аккерманський санджак [11, с. 187].

XVI ст. відзначене постійними набігами козаків на місця османського завоювання, зокрема на Аккерманську фортецю, які завдавали численних збитків. Їх відновлення вимагало постійних ремонтних робіт. Найвірогідніше, ремонти окремих об'єктів могли здійснюватись із доходів від вакфу. Процедура отримання коштів із вакфу, а не з державної скарбниці, могла значно

пришвидшити процес відновлення споруд. Засновники вакфів зазвичай передбачали виділення коштів для проведення ремонтних робіт і прописували такі витрати в документі про створення вакфу, який мав назву вакфіє. Це означає, що бюджет вакфу був автономним. У такий спосіб місцева османська адміністрація забезпечувала підтримку життєдіяльності вакфових об'єктів. Ми погоджуємось із думкою болгарської дослідниці М. Стайнової, що поширення вакфів на новозавойованих територіях було пов'язане із фінансовою й адміністративною незалежністю вакфових комплексів [7, с. 93]. Така автономність дозволяла передавати основне навантаження соціального обслуговування у відання вакфів.

Хоча в кінці XV – на початку XVI ст. козацтво становило для османів найбільшу загрозу, у XVII ст. стали помітні прояви протурецької орієнтації серед українського суспільства [4, с. 119]. Це позначилося на зміні політичного курсу щодо територій Північного Причорномор'я й Османської імперії загалом. Зрозуміло, що такі настрої було сформовано під впливом негативного ставлення до Польщі. Однак толерантне ставлення до представників різних етнічних і релігійних груп, які населяли Османську імперію, також впливало на творення позитивнішого ставлення до османців. Вакфові комплекси на території сучасної України османці почали будувати на початку XVI ст., тобто, одразу після завоювання османцями частини територій Північного Причорномор'я. Як уже було зазначено вище, саме вакфи були наочним виявом толерантного ставлення до населення. Із цього випливає, що вакфи були не лише інструментом у провадженні політики у соціально-економічній сфері, а й впливу на міжнародну політику.

Османські вакфи стали інструментом "м'якої" османізації та ісламізації населення на новозавойованих територіях імперії. Незважаючи на те, що вакфи будували, головним чином, навколо мечеті, їхні послуги були доступними для представників усіх етнічних та релігійних груп. Це означало, що будь-хто міг відвідувати їх, а також користуватися всіма послугами вакфів безкоштовно. Такий інструмент виявлення толерантності щодо всього населення імперії однозначно приваблював і міг стати поштовхом до прийняття мусульманства. На основі теґрір дефтері 1570 р. санджаку Аккерман було виявлено, що у другій половині XVI ст. мусульманське населення становило 80 %, а немусульманське відповідно 20 % [10, с. 31]. З огляду на зазначені дані, ми можемо виявити, що політика ісламізації була результативною. Існування в Аккермані великого вакфу султана Селіма I надає нам підставити стверджувати, що надання на його території безкоштовних послуг населенню впливало на активізацію процесу ісламізації. Цікавим є свідчення Евлії Челебі про Ізмаїл: "Усі будинки, постоялі двори, мечеті, які мають цегляні стіни і вкриті черепицею, розмышуються в мусульманських кварталах" [8, с. 32]. Цей запис мандрівника ніби підкреслює, що квартали, у яких проживали мусульмани, були багатшими, оскільки вирізнялися кращою побудою жител та інфраструктурою.

Розбудова вакфових комплексів на новозавойованих територіях була не лише методом ісламізації, а й колонізації. На взаємозв'язок цих процесів у випадку Османської імперії звернула увагу болгарська дослідниця Марія Стайнова [7, с. 85–86]. Попри те, що болгарська історіографія радянського часу висвітлювала османців переважно в контексті "агресора", Марія Стайнова все одно говорить про "буденні" і "безкровні" процеси ісламізації та колонізації болгарських земель. Землі сучасних Болгарії й України, які певний час перебували під владою османців, мали схожу долю.

Населення обох територій було переважно християнським, а після османського завоювання відсоток мусульман збільшувався. За рахунок прибулих османських службовців, сімей, військового контингенту, а також внаслідок переходу місцевого населення в іслам, частка мусульманського населення збільшувалася. І на території болгарських, і на території українських земель було побудовано вакфові комплекси із надання безкоштовних послуг населенню. На нашу думку, що перегукується із баченням болгарських дослідників, створення вакфів і вакфових комплексів мали вплив на політику ісламізації і колонізації цих земель. Вакфи можна вважати мірилом демократичності політики султанів. Наприклад, політика Баязида II суперечила в деяких аспектах політиці його батька, Мегмеда II. Баязид II своїм указом повернув вилучені мюлькі і вакфи, а також підтримував їхню подальшу розбудову, яку продовжували його наступники.

Прихильницею думки про те, що вакфи були інструментом навернення до мусульманства є Емі Сінгер. У дослідженні про ерусалимські вакфи Е. Сінгер підтверджує свої думки тим фактом, що у XIV–XV ст. османський полководець Евренос Бей створив не менше дванадцять вакфів на півночі Греції. Вони обслуговували багатьох християн, так само як і мусульманських прихильників Евреноса, що заохочувало людей залишитися на щойно завойованих османцями землях [12, с. 79]. Із цього випливає, що ісламізація у випадку Османської імперії не означала щось примусове або незаконне, бо разом із релігією люди отримували можливість просування в кар'єрі, докорінно змінити свій соціальний статус. Яскравим прикладом такого кар'єрного зростання є доля вихідця з Боснії Мегмета Соколу, який у дитинстві прийняв мусульманство, що дало йому змогу здобути гарну освіту, а після – зайняти посаду великого візира, на якій він перебував із 1564 по 1579 рр. За правління султана Селіма II йому було довірено всю повноту влади в державі.

Отже, після захоплення османцями територій Північного Причорномор'я з кінця XV ст. тут почали будувати вакфові комплекси. Здійснивши своє давнє бажання мати вихід до Північного узбережжя Чорного моря і поширити свій контроль над торговельними шляхами, які йшли на Захід і Північ від імперії, отримати додаткові ресурси для постачання продуктів харчування до Стамбулу і прилеглих до нього територій, османці почали інкорпоровувати ці землі в соціально-економічну систему Османської імперії. Із цієї причини на територію Північного Причорномор'я було принесено інститут вакфу, як один із важливих інститутів держави османців. Функціонування вакфу на всіх захоплених османцями землях мало кілька особливостей. Вакфи були інструментом "м'якої" політики ісламізації та колонізації, яку Османська імперія впроваджувала на всіх завойованих територіях. Безкоштовно користуватися послугами вакфів могло все населення імперії, що демонструвало прихильне ставлення Османів до завойованого населення на "території миру". Вакфові комплекси будували з метою поживлення соціально-економічного життя віддалених від центру регіонів, а також поширення ісламо-османської культури.

Список використаних джерел:

1. Бережинский В. Османская фортификация в Северном Причерноморье / В. Бережинский // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2012. – № 21, Ч. II. – С. 348–354.
2. Біляєва С. Археологічні дослідження пам'яток османської культури в Україні в 1999 р. / С. Біляєва, Б. Єрсої // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2000. – № 9. – С. 32–35.
3. Біляєва С. Основні результати археологічних досліджень на Кінсбурнській косі в 2009–2013 рр. / С. Біляєва, І. Карашевич, О. Фіалко // Археологія. – 2014. – №3. – С. 92–103.

4. Біляєва С. Північне Причорномор'я в контактах цивілізацій / Світлана Біляєва // Археологія і давня історія України. – 2015. – № 4. – С. 114–121.
5. Біляєва С. Слов'янські та тюркські світи в Україні / Світлана Біляєва. – К. : Університет "Україна", 2012. – 524 с.
6. Кресін О. Османська імперія : роль в історії України / О. Кресін // Україна – Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 192–198.
7. Стайнова М. Ислам и исламская религиозная пропаганда в Болгарии / М. Стайнова // Османская империя. Система государственного управления, социальные и этнорелигиозные проблемы : сб. ст. / отв. ред. С. Орешкова. – М. : Наука, 1986. – С. 83–102.
8. Челеби Э. Книга путешествия / Эвлия Челеби ; пер. А. Григорьева. – Вып. 1: Земли Молдавии и Украины. – М. : Изд-во Восточной литературы, 1961. – 338 с.
9. Gerber H. The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne / Haim Gerber // Asian and African Studies. – 1983. – № 17. – Pp. 29–45.
10. Işık M. XVI. Yüzyılda Akkırman Sancağı / Mustafa Işık // Karadeniz Araştırmaları Dergisi. – 2008. – № 18. – S. 19–37.
11. Keleş H. Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları / Hamza Keleş // G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi. – 2001. – № 2. – S. 179–188.
12. Singer A. Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem / Amy Singer. – Albany : State University of New York Press, 2002. – 239 p.

References

1. BEREZHINSKIY, V. (2012) Osmanskaya fortifikaciya v Severnom Prichernomor'e. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. 21, p. II, 348–354.

A. Makarevych, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEATURES OF THE OTTOMAN WAQF ON NORTH BLACK SEA REGION IN THE XVITH CENTURY

In the present article the features of the functioning of the Ottoman Waqf in the territory of the North Black Sea region are investigated. It is indicated on the specifics of the city development by the Ottomans, which reflected the achievements of the Islamic-Ottoman civilization. It was determined that one of the important phenomena that had been brought by the Ottomans to this territory was Waqf. The main economic, social and cultural reasons for the occurrence of waqf in the specified region are indicated. The influence of the waqf on the northern Black Sea coast is analyzed. The main centers of evolution of waqf on the basis of written sources and results of archaeological excavations are considered. Particular attention is paid to the problem, that waqf became an element of the "soft" policy of Islamization and colonization of this territory.

Key words: Ottoman Empire, waqf, North Black Sea region.

УДК 94(479):323.1"1921/1922"
<https://doi.org/10.17721/1728-2640.2018.136.1.08>

2. BILIAIEVA, S., ERSOY, B. (2000) Arkheolohichni doslidzhennia pamiatok osmanskoi kultury v Ukraini v 1999 r. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoi doby v Ukraini*. 9, 32–35.
3. BILIAIEVA, S., KARASHEVYCH, I., FIALKO, O. (2014) Osnovni rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen na Kinsburnskij kosi v 2009–2013 rr. *Arkheolohiia*. 3, 92–103.
4. BILIAIEVA, S. (2015) Pivnichne Prychornomoria u kontaktakh tsyvilizatsij. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 4, 114–121.
5. BILIAIEVA, S. (2012) *Slovianski ta tiurkski svity v Ukraini*. Kyiv : Universytet "Ukraina".
6. KRESIN, O. (2004) Osmanska imperiia: rol v istorii Ukrainy. In: F.H. Turanly (ed.) *Ukraina-Turechchyna: mynule, suchasne ta majbutnie*. Kyiv : Deneb, 192–198.
7. STAJNOVA, M. (1986) Islam i islamskaya religioznaya propaganda v Bolgarii. In: S. Oreshkova (ed.) *Osmanskaya imperiya. Sistema gosudarstvennogo upravleniya, social'nye i etnoreligioznye problemy*. Moskva: Nauka, 83–102.
8. CHELEBI, E. (1961) *Kniga puteshestviya*. Vol. 1: Zemli Moldavii i Ukrainy. Moskva : Izdatel'stvo Vostochnoj literatury.
9. GERBER, H. (1983) The Waqf Institution in Early Ottoman Edirne. *Asian and African Studies*. 17. 29–45.
10. ISHIK, M. (2008) XVI. Yüzyılda Akkırman Sancağı. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 18, 19–37.
11. KELES, H. (2001) Akkerman Sancağında Yavuz Sultan Selim Han Vakıfları. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. 2, 179–188.
12. SINGER, A. (2002) *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany : State University of New York Press.

Надійшла до редколегії 15.12.17

I. Ніфталієв, канд. іст. наук, доц.

Інститут історії ім. А.А. Бакіханова НАНА, Баку, Азербайджан

УТВОРЕННЯ ЗАКАВКАЗЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ЯК СКЛАДОВА РОЗВ'ЯЗАННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ НА ПІВДЕННОМУ КАВКАЗІ (1921–1922)

Після проголошення у Грузії радянської влади наприкінці лютого 1921 р. Москва ініціювала створення федерації трьох кавказьких республік. Сама ідея не була новою. Перша спроба утворення такої Федерації сталася весною 1918 р. Унаслідок першого невдалого експерименту у травні 1918 р. на Південному Кавказі з'явились три самостійних державних утворення: Азербайджан, Вірменія і Грузія. Після завершення радянізації Південного Кавказу до початку 1921 р. більшовики взяли курс на інтеграцію трьох республік в одне федеративне державне утворення. Цю політику керівники Азербайджану та Грузії оцінили неоднозначно. Вони вважали цей крок передчасним і таким, що обмежує суверенні права республік.

Ключові слова: партія, федерація, Грузія, Вірменія, Азербайджан, нафта, торгівля.

Після встановлення наприкінці лютого 1921 р. радянської влади у Грузії відразу постало питання утворення федерації трьох закавказьких республік. Ця ідея не була новою. Перша спроба створити таку федерацію відбулася на початку 1918 р. Вона була пов'язана з наміром заснувати міцний регіональний форпост проти більшовізації колишніх країн Росії. Цілком імовірно, що саму ідею такого об'єднання лідерам політичних еліт Південного Кавказу підказали учасники Четвертого союзу, зокрема Німеччина і Туреччина. Кожна із них, наполягаючи на створенні цієї Федерації, відстоювала власні інтереси. Проте ініціатори цього задуму не врахували глибину політичних, релігійних, психологічних суперечностей між народами, які населяли регіон і нівелювали цю ініціативу. Наслідком першого невдалого експерименту у травні 1918 р. на Південному Кавказі стали самостійні державні утворення: Азербайджан, Вірменія і Грузія. Однак

більшовикам удалося завоювати національні республіки та відновити кордони колишньої імперії. Це відбувалося за типовим сценарієм: місцеві більшовики створювали революційні органи влади, які від імені трудящих зверталися до радянської Росії по допомогу. Цю допомогу надавали, зважаючи на готовність військ.

Після завершення радянізації Південного Кавказу офіційна більшовицька пропаганда наполегливо стверджувала, що три республіки зберегли власний суверенітет, а соціалістична модель розвитку якраз є втіленням народних сподівань. Проте більшовики побоювалися, що договірні відносини на рівні міждержавних угод, які були укладені республіками, можуть спричинити ілюзію щодо можливості надання республікам незалежного статусу. Підтверджують це слова Й. Сталіна про те, що в республіках зміцнювалося становище тих, хто вимагає "справжньої незалежності у всіх смислах,